

श्रीगणाधिपतये नमः॥ मंत्रोक्तस्यार्थस्य विस्तरानुवादीदं ब्राह्मणमारभ्यते॥ अविप्रश्नप्रतिवचनाव्यायिकालुविद्यास्तु
एवं संवत्सरब्रह्मचर्यसंवासादियुक्ते स्तोत्रे ग्रहादिष्वल्पादवत्सर्वज्ञकल्पे राचार्यैर्वक्तव्या चनेनेकेन विदितिविद्या
स्तौति ब्रह्मचर्यादिसाधनसूचनाच्च तेत्कर्तव्यता स्यात्। सुकेशानामतः परद्वाजस्यापत्यं चारद्वाजः द्रौढ्यश्च त्रिवेरपत्यं द्रौढ्यः स
त्यकामोनमतः सौर्यायणिः सूर्यस्यापत्यं सौर्यस्तस्यापत्यं सौर्यायणिः कंदसंसौर्यायणीति वांग्ये गिरिगीर्तको वाल्यानमतः
अश्वलायापत्यं कृष्णायापत्यं यूनोयुना प्रत्ययस्ते हस्ते ज्ञापयन्तः शक्रः शक्रायमाश्वलायनो चार्गवो नग्नुत्रोऽपत्यं वा वैदर्भीति गो
दत्तप्रभवः कुबंधी नामतः कृत्यस्यापत्यं कात्यायनो यवप्रत्ययस्ते ह एते ब्रह्मपरा अपरंब्रह्मपरत्वेन गतास्तदनुष्ठाननिष्ठाश्च
ह्यनिष्ठापरंब्रह्मान्वेषमाणं किंतद्यन्नित्यं विज्ञेयमितितत्त्वार्थयथा कामं प्रतिष्याम इत्येवं तदन्वेषणं कुर्वतस्तदाधिगमायाच-
र्यमुजग्मुः॥ कथं ते ह समित्यालयः समिद्धारगृहीतहस्ताः संतो जगवंतं पूजावंतं पिप्पलादमुपसन्नास्ता नैव मुपगतान् हसकि-
ल्लं अभिरुवाच भूय पुनरेव यद्यपि युष्मत्पूर्वतपस्विन एव तपसं द्वियसं यमेन विशेषतो ब्रह्मचर्येण श्रद्धया चास्ति क्यब्ध्या
आदरवंतः संवत्सरं कालं संवत्स्यर्थं सम्यक् शुश्रूषापराः संतो वत्स्यथ ततो यथा कामं यो यस्य कामस्तमनति क्रम्य यथा कामं य-
द्विषये यस्य जिज्ञासा तद्विषयान् प्रश्नान् पृच्छते यदि ते दुष्मत्पुत्रं विज्ञास्वामोऽनुद्धतत्वं प्रदर्शनाद्येय दिशाब्देनाज्ञानसंश-
यार्थः प्रश्ननिर्णयादवसीयते सर्वं हुवो वः पृष्टं वक्ष्यामि इति। अथ संवत्सरादूर्ध्वं कुबंधी कात्यायन उपेत्यापगम्य प्रछष्टं
वान् हे नगवन्कुतंकुस्माद्देवे इमा ब्राह्मणाद्याः प्राजाः पूजायंते उग्रयंतो तस्मा एवं पृष्टवते सहोवाचा परविद्याकर्मणोः समु-
ञ्जिता समुञ्जितयो र्यत्कायं या गतिस्तद्वत्कथमिति। तदर्थो यंप्रश्नः तदपाकरणाया हा पूजा कामः प्रजा आत्मनः सिद्धस्तु पूर्वप्रजाप-
तिः सर्वात्मा सन् जगत्संस्था मीत्येवं विज्ञानवान् योक्तकारीत जाव नवितः कल्यादो निर्दोहिरण्यगर्भः सूर्यमानानां स्त्वावरजंग ३ प्रजानां
मानां पतिः सज्जमांतरावितं शानं श्रुतिप्रकाशिताय विषयंतपो न्वालोचयदतप्यतस एव तपस्तप्त्वा श्रोतं ज्ञानं मन्वालोच-
स्थिति साधनं तत मिथुनमुत्पादयते मिथुनं दंडमुत्पादितवान् रविं च सोममन्नं प्राणं चाग्निं मतारमेता वग्रीषोमा वनं च नक्ष-

126

TB

नैप्यत

मेममवदुधानेकधाप्रजाः करिष्यत इत्येवं संचित्यां जेत्यति क्रमेण सूर्या चंद्रमसा व कल्पे तत्रादित्यो ह वै प्राणोत्ता ग्रीरपिरेव चंद्रमा
 रयिरनृमै वस्तोम एव तदेतदेकमज्ञानं च प्रजापतिरेकं नुमिधुनं गुणप्रधानं नृमैतदेतदेकं यं रयिरेव अन्नवै एतत्सर्वं किं तद्यन्म
 त्वं चिच्छूलममूर्तं वस्तुममूर्ता मूर्तं अत्र न रूपे अपिरयिरेव तस्मात्प्रविनता दमूर्ता द्यदन्ममूर्तं रूपं मूर्तिः सैव रयिरेव नृमैतदेत
 मानत्वात्तथाऽमूर्तोपि प्राणोत्ता सर्वमेव यद्वा द्यं कथं अदित्य उदयं नृमैतदेतत्प्राणिनां चक्षुर्गोचरमागच्छेत्प्राणीनां चक्षुः
 न प्रविशति आत्मा तै न स्वात्मव्याख्यासर्वं नृमैतत्प्राणान्प्राणान्मन्त्रं नृमैतान् रश्मिषु चोत्ता वनासरूपेषु व्याप्तिमसु व्याप्ति
 प्राणिनां सन्निधौ चैव निवेशयति आत्मनः तान् करोतीत्यर्थः तथैव यत्प्रविशति अदक्षिणां प्रतीची उदीची मध्योर्ध्वं यत्प्रविशति यत्प्रतीची
 शोः कोणदिशो वां तरदिशो यद्वा न्यत्सर्वं प्रकाशयति तेन स्वप्रकाशा व्याख्या सर्वान् सर्वदिक्स्थान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधौ चैव
 पोता प्राणो वैश्वानरः सर्वात्मा विश्वरूपो विश्वात्मत्वाच्च प्राणो ग्निश्च स एवात्ता उदयते उद्वेति प्रत्यहं सर्वादिशः आत्मसात्कुर्व
 स्तदेतदुक्तं वस्तु चोपि मन्त्रेणात्मा विश्वरूपं सर्वरूपं हरिणं रश्मिं वं तं जातवेदसं जातप्रज्ञानं परायणं सर्वप्राणाश्रयं जातिरेकं
 सर्वप्राणिनां चक्षुर्नृमैतद्वितीयं तपंतं तापक्रियां कुर्वणं स्वात्मानं सूर्यं विज्ञातवं तो ब्रह्मविदः को सोयं विज्ञातवंतः सहस्ररश्मिः शतधा नृमैतदेत
 कधा प्राणिने देन वर्तमानः प्राणः प्रजा मुदयत्येष सूर्यश्चासौ चंद्रमामूर्तिरनृमै मूर्तिश्च प्राणोत्तादित्यस्तदेतदेकं मिधुनं सर्वं किं
 यं प्रजा करिष्यत इत्युच्यते तदेवं कालः संवत्सरो वै प्रजापतिस्तन्निवर्त्यत्वात्संवत्सरस्य चंद्रादित्यनिर्वर्त्यतिथ्यहो रात्रि संमुदायो
 हि संवत्सरस्तदनन्यत्वाद्वापि प्राणमिधुनात्मक एवेत्युच्यते तत्कथं तस्य संवत्सरस्य प्रजापतेरयने मार्गो द्यौ च दक्षिणं चोत्तरं च
 प्रसिद्धे ह्ययनेषु मासलक्षणे या न्यां दक्षिणे चोत्तरेण च याति सविता केवलकर्मिणा ज्ञानसंयुक्तकर्मवतां च लोकां निदधत्कथं
 नृमैतच्च ब्राह्मणादिषु ये ह वै तदुपासत इति क्रियाविशेषो द्वितीयस्तच्छब्द इष्टं चोत्तरं च इष्टा पूजै इत्यादिकृतमेवोपासतेना कृतं नि
 त्यं ते चोद्वेदमे संचंद्रमसि च प्रजापते मिधुनात्मकस्यां त्रारयि मन्त्रं नृमैतं लोकमभिजयंते कृतरूपत्वाच्चंद्रमसस्य ते तत्रैव च कृतं क्ष
 यात् पुनरावर्तते इमं लोकं हीनतरं वा विंशतीति युक्तं ब्रह्मादेवं प्रजापतिमन्त्रात्मकं फलत्वेना जे निर्वर्त्यंति चंद्रमिष्टा पूजै कर्म

त्यु

य

२३

नृमै

१

अनेकर
शिमः ना १

एण प्रजा कामा प्रजा चिनो गृह स्थात स्मात्स्व कृतमेव दक्षिणं दक्षिणा यनो पलक्षितं चंद्रं प्रति पश्यते। एष वैरयिरन्यः पितृया
 एणः पितृयाणो पलक्षितश्चंद्रश्चोत्तरेणायनेन प्रजापतेरंशं प्राणमन्त्रमादित्यमन्त्रिजयंते केन तपस्वद्वियजयेन विनोषतो ब्र
 ह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया च प्राजापत्यात्मविषययात्मानं प्राणं स्वर्यं जगतस्तस्युषश्चान्विष्याह मस्मीति विदित्वादित्यमन्त्रिजय
 ते अग्निप्राप्नुवंत्येतद् आयतनं सर्वप्राणानां सामान्यमायतनमाश्रय एतदमृतमविनाशि अजयमत एव जयवर्जितं ब्रह्म
 क्षयं वृद्धिं जयवदेतत्परायणं परागतिविद्या वतां कर्मिणां च ज्ञानवतामेतस्मान्न पुनरावर्तते यद्येते केवल कर्मिण इति यस्मादेव
 अविदुषो निरोधः आदित्यादि निरुद्धा अविद्वं सो नैते संवत्सरे मादित्यमात्मानं प्राणमन्त्रि प्राप्नुवन्ति स हि संवत्सरः कालात्माः
 विदुषो निरोधस्तत्र स्मिन्नर्थे एष श्लोको मंत्रः पंचपादं पंचवर्तवः पादा इवा स्य संवत्सरात्मनः आदित्यस्य तैर्ह्यसौ पादैरिव वर्तुनि
 रावर्तते हेमंता शिशिरा रेकी कृत्येयं कल्पनापितरं सर्वस्य जनयितृ त्वत्पितृत्वं तस्य तद्वा दशा कृतिं द्वादशमासा आकृतयः अ
 वयवा आकरणं वावयविकरणमस्य द्वादशमासे स्त द्वादशा कृतिं दिवः द्वा लोका त्वरे उर्ध्वे स्था नेत्यतीया स्यादिवीत्यर्थः॥ पुरी
 षिणं पुरीषं वंत मुदक मश्रमाहुः कालविदः अथ तमेवान्ये इमे पंचकालविदः विचक्षणं निपुणं सर्वज्ञं चक्रं सप्तचक्रं सततं गति
 मतिकालात्मनि षडरेष द्वा लुं मति आहुः सर्वमिदं जगत्केयं यति त्वपि ते मरा इव रथनो नो निविष्ट मिति यदि पंचपादा द्वा
 दशा कृतिर्यदिवार सप्तचक्रं षडरः सर्वथापि संवत्सरः कालात्मा प्रजापतिश्चंद्रादित्यलक्षणो जगतः कारणं यस्मिन्निदं
 तं विश्वं स एव प्रजापतिः संवत्सराख्यः स्वावयवे मासे कृत्स्नः परिसमाप्यते मासो वै प्रजापतिर्यद्योक्त लक्षणं प्रजापति एव मियुना
 त्मकः तस्य मासात्मनः प्रजापतेरेको जागः कृदपक्षो रयिरन्यं चंद्रमाः शुक्लपक्षः प्राण आदित्योक्ता ग्रियस्मात् शुक्लपक्षात्मा
 नं प्राणं सर्वमेव पश्यति तस्मात्प्राणदृष्टिर्न एते ऋषयः कृदपक्षे पीष्टं यां कुर्वन्तः शुक्लपक्षे एव कुर्वन्ति प्राण व्यतिरेकेण कृद
 पक्षे स्ते न दृश्यन्ते तस्मादितरेषु प्राणं न पश्यंतीत्यदृशं निलक्षणं कृदपक्षे एव कुर्वन्ति

स पर्यलचक्रे ७

दत्त

स्मा

शुक्ले कुर्वतोपि सोपि माप्सात्मा प्रजापतिः स्वा वयवे हो ॥ रात्रे परिसमाप्यते पूर्ववत् स्यात्प हरेव प्राणो न्नां गिरात्रिरेवरयिं पूर्ववत्
णमहे रात्मानं वै एते प्रस्कंदंति निर्गमयंति शोषयंति वा स्वात्मा नो विच्छिद्योपेनयंति केयेदिवा अद निरत्यारतिकारणया सह स्त्रि
या संयुज्यंते मेधुनमाचरंति मूढा यत एव तस्मा न्नकर्तव्यमिति प्रतिषेधः प्रासंगिकः यद्रात्रो स युज्यंते रत्या न्नतौ ब्रह्मचर्यमेव
तदिति प्रज्ञास्तत्वाह तौ जाया गमनं कर्तव्यमित्ययमपि प्रासंगिको विधिः प्रकृतं सूच्यते सो हो रात्रः प्रजापतिर्ब्र
ह्मिवायन्तात्मना व्यवस्थित एव क्रमेण परिणम्य तदन्नं वै प्रजापतिः कथं ततस्तस्माद्देवै रेतो नृबीजं तत्सजाकारणं तस्मा
द्योषितिसिक्तादिमाः मनुष्यादिलक्षणाः प्रजां प्रजायंते यत्पृष्ठं कुतो ह वै प्रजाः प्रजायंत इति तदेवं च द्रादित्यमिथुनादि क्रमे
णा हो रात्रांते नान्नेरेतो द्वारेण माः प्रजाः प्रजायंत इति निर्णीतं तत्रैवं सति यो गृहस्था ह वै इति प्रसिद्ध स्मरणार्थो निपातो तस्मा त
जापतेर्वृत्तं प्रजापतिव्रतमृतौ जाया गमनं चरंति कुर्वंति तेषां दृष्टं फलमिदं किं ते मिथुनं पुत्रं दुहितरं चोत्पादयंते अदृष्टं च फलं
मिथ्यापूर्वकारिणां तेषां मेवैषो यश्चांद्रमसो ब्रह्मलोकः पितृयाण लक्षणा येषां तपः स्नातक व्रतादीनि ब्रह्मचर्यमतावन्य
त्र मेधुना समाचरणं मेधुवस्य मन्त्रं वज्रं प्रतिष्ठितं मयि चारितया वतंते नित्यमेवं यस्तु न दित्यो बलक्षित उन्नराय रुपुनः
णः प्राणात्मजावो विरजः शुद्धो न चंद्र ब्रह्मलोक बद्रजस्वलो वृद्धि क्षयादियुक्तो सौ तेषां केषां मित्युच्यते यथा गृहस्थानां
मने कविरुद्ध सं व्यवहार प्रयोजन बत्वा जिह्मं कौटिल्यं वक्र नावोऽव रूपं ना वित्तथानयेषु जिह्मं यथा च गृहीणां कर्मादिनिमित्त
मनंतं वज्रं नीयत यानयेषु तत्तथा माया गृहस्थानां मिव नयेषु विद्यते मायानामवहिरन्यथात्मानं प्रकाशं न्यधैव का
यं करोति सा मायामिथ्या चारुपा मायेत्येवमादयो दोषा ये चैको किषु ब्रह्मचारिवनस्तु निक्षुण्ण निमित्तमावा न्न विद्यते
तत्तत्साधनानुरूपेणैव तेषां मेसो विरजो ब्रह्मलोक इत्येषा ज्ञानयुक्तं कर्मवतां गतिः पूर्वोक्तं ब्रह्मलोकः केवलं कर्मिणां च
लक्षण इति प्रथमः प्रश्नः ॥ प्राणो न्ना प्रजापतिरित्युक्तं तस्य प्रजापतित्वमसत्त्वं चास्मिं छरीरिव धारयितव्यमित्यार
न्यता अथानंतरं मार्गवो वै दर्शिनः प्रकृतं हेन गवन् कत्येव देवाः प्रजा शरीरलक्षणां विशेषेण धारयंतं कतरे बुद्धीद्रिय कर्मे

विधांयंति १

प्राणने

हे
ब्रह्म

बीलं हरं तिर्यस्त्वं प्राणेश धृगदिनिःसरु प्रतितिष्ठसि सर्वत्र शरीरेष्वतस्तु न्यंबलिं हरं तीति युक्तं नोक्तं हि यतस्त्वं तवैवान्यत्सर्वं
नोक्तं किंच देवानां मिन्द्रादीनां मसीनवसिन् त्वं वद्वि तमः हविषां प्रापयितु तमः पितृणां नोदी मुखे आद्रेया सापित न्यो दीप
तस्त्वं धात्रं न सा देव प्रदानमपेक्ष्य प्रथमानव तितस्या अपि पितृ न्यः प्रापयिता त्वमेव त्वर्थः किंच ऋषीणां चक्षुरादीनां प्राणा
नां मंगिरसा मंगरसक्तानां मध्यवर्णां तेषामेव प्राणोवा अथर्व ति श्रुतेः चरितं चेष्टितं सत्यमवितथं देहधारणाद्युपकार
लक्षणत्वमेवास्मि किंचेद्रः परमेश्वरस्त्वं वहे प्राणतेजसा वीर्येण रुद्रेसि संहरन् जगत्स्थितौ परिसमं ताद्रक्षिता परिपाल
यिता परिरक्षिता त्वमेव जगतः सोम्येन रूपेण त्वमंतरिक्षे जस्रं चरसि उदयास्तमयोऽसूर्यस्त्वमेव च सर्वेषां ज्योतिषां पतिर्यदि
पर्जन्यो नूना अजि वषसि त्वं अथ तदानं प्राप्ये माः प्रजाः प्राणवेष्टं कुर्वतीत्यर्थः अथवा प्राणतवे माः प्रजाः स्वात्मन्ततास्त्व
दन्त संवर्द्धिता त्वदजि वषण दन्नि मात्रेण चानंदरूपाः स्युरवंप्राप्ता इव संप्रति स्थितिं का मायेका तो नूनं विष्यतीत्येवमन्नि प्रायः
किंच प्रथमं जलादन्यस्य संस्कृतिरजावा दसंस्कृतज्वा त्वं स्वजावत एव शुद्ध इत्यन्नि प्रायः किंच हे प्राण एक ऋषिस्त्व माथर्व
णानां प्रसिद्ध एक ऋषिर्नामाग्निः सत्रज्ञा सर्वहविषां त्वमेव विश्वस्य सर्वस्य सतो विश्वमानस्य पतिः सत्यतिर्वयं पुनराद्यस्य साधुर्वपति
तवा दनीयस्य हविषो दातारस्त्वं पिता मातरिश्च मातरिश्च नोऽस्माकमथवा मातरिश्च नो वायोः पिता त्वमतश्च सर्वस्येव जग
तः पितृत्वं सिद्धं किंच वदुना याते नूः वाचि वक्तृत्वेन प्रतिष्ठिता वदनवेष्टं कुर्वतीया श्रोत्रेया चक्षुषीया च मनसि संकत्ता च
दिव्यापोरेण सतता समुत्तुगता तनुस्तां निवांशां तां कुरु मोक्षमीरुक्रमणे नो माका षीत्यर्थः किंच वदुनास्मिं लोके प्राण शिवं
स्त्वैव सर्वमिदं यत्किंचिदुपजोग जातं त्रिदिवे तृतीयस्यां दिवि च यत्प्रतिष्ठितं देवाद्यप्यजगलक्षणं तस्यापि प्राण एव नि
तातो मातेव पुत्रानस्मान् रक्षस्व पालयस्व त्वन्निमिता हि ब्रह्मक्षत्रियाभ्रियस्तास्त्वं श्रीश्च प्रज्ञां च त्वत्स्थिति निमिवा
विधेहि नो विधे स्वेत्यर्थः इत्येवं सर्वात्मतया वागादिनिः प्राणे स्तत्यागमित महिमा प्राण प्रजापतिरहेत्येव धृतं ॥ द्वितीयः प्रश्नः ॥

भ्यां ६
३

तनुः ५

किं

पुनर्यति

लवतो गामिनी जिनी जी जिः सर्वदेहं संव्याप्य व्यानो वर्तते संदिक्कं धर्मदे शेषु च विशेषेण प्राणा पानं वृत्योश्च मध्ये पुद्गलव
 त्तिवर्तिवत्कर्मकर्तृत्ववति। यावत्तत्रैकशतानां नाडीनां मध्ये उर्ध्वगा सुषुम्णा व्याता तये कयोर्द्वेः सन्नुदानो वायुरापादतले प्रेक्ष्य सु
 कृत्तिः संवरन्पुण्येन कर्मणा शास्त्रविहितेन पुण्यलोकं देवादिस्तु नलक्षणं नयति प्रापयति पापेन तद्विपरीतैर्नरकंतिर्यग्योऽप्य
 दिलक्षणमुना न्या समप्रधाना न्या पुण्य पापान्या मेव मनुष्यलोकं नयतीत्यनुवर्तते आदित्यो हवै प्रसिद्धेऽधिदेवं वाह्यः
 प्राणः स एष उदयत्यङ्गुलि स्थेन माध्यात्मः चक्षुषि न वंवाक्षुषं प्राणं प्रकाशे नानुगृह्णो रूपो पलक्षो चक्षुष आलोक
 कुर्वन्निर्त्यर्थः। तथा पृथिव्यां अग्निमानिनीया देवता प्रसिद्धा सिंहा पुरुषस्या पान वृत्ति मवष्टन्या कृष्य वशीकृत्या धर्वा पकषणेना
 नुग्रहं कुर्वती वर्तत इत्यर्थः। अन्यथा हि वारीरंगुसत्वात्सावकाशोपेत्य दे तदेतदंतरा मध्ये द्यावा पृथिव्योर्ध्व आकाश स्तत्त्वे
 वायुसकाश उच्यते मंचस्त्वत्पमानः सन्ननुगृह्णो वर्तत इत्यर्थः। समानस्यांतराकाशस्त्वसा मान्यात्सामान्येन च यो वा ह्या
 वायुः स व्याप्तिसामान्या ध्यानः व्यानमनुगृह्णो वर्तत इत्यभिप्रायः। यद्वा ह्या हवावप्रसिद्धं सामान्यते उस्तत्तवारीर उदानं वा
 युमनुगृह्णाति स्वेन प्रकाशात्मनैत्यभिप्रायः॥ यस्मान्नैजस्वजावो वा ह्येतज्जो नुगृहीत उक्तां तिकर्ता तस्माद्वा ह्यलौकिकः पुरु
 ष उपशान्तिं ते जा नवति उपशान्तस्मा जा विकं ते जो यस्य तं क्षीणा युषं मुमुर्षु विद्यात्स पुनर्जवं वारीरं तरं प्रतिपद्यते॥ कथं स ह वि
 यै स्वह प्राणं मुख्यं प्राणवृत्तिमायाति मरणकाले क्षीणेन्द्रियवृत्तिः समुख्यया प्राणवृत्त्येवावतिष्ठत इत्यर्थः॥ तदा हि वदंति शतयः
 उर्ध्वं सिति जीवति सवप्राणस्तेजसो दानवृत्या पुक्तः सङ्ग न सहात्मना स्वामिना जोक्ता सह एव मुदानवृत्येव मुक्तः प्राणस्तं जोक्ता
 पुण्य पापकर्मवशाद्यथा संकल्पितं यथा निप्रैतं लोकं नयति प्रापयति यः कश्चिद्योक्तं विशेषणैर्विनिष्ठमूलत्यादिभिः प्राण
 वेदजाना तितस्येदं फलमै हि कमा मुष्मिकं चोच्यते न ह मे नैवास्य विदुषः प्रजापुत्रो जादिलक्षणो हायते विच्छिद्यते पतिते च वा
 रीरे प्राणस्यायुः प्रतयाऽमृतोऽमरणे धर्मवितितदेव स्मिन्नर्थे संक्षेपा निधा योऽनो को भं उतमत्तिं परमात्मनः प्राणस्यापत्ति
 मागमनं मनोवृत्ते नास्मिन्नरीरेच्छानं स्थितिं च पायूपस्थानेषु विनुत्वं स्वाम्यं सम्राडिव प्राणवृत्तिनेदानां स्थापनं वाह्यमा

६ म न सिरं पंचमानैः प्रविशति विवागादिभिर्मरणकाले यद्विज्ञो भवति ते नैव चित्तेन संकल्पेनैः द्विपैः ६

व दित्यादिरूपेणाध्यात्मवैचक्षुराद्याकारेणाभिधानं विहाये वंप्राणममृतमश्रुतरिति द्विर्वचनं प्रश्नार्थपरिसमाधायमिति ॥
 तृतीयः प्रश्नः ॥ अथ हेनं सौ ययिणी गार्ग्यः पप्रच्छ ॥ प्रश्नत्रयेणापरविद्यागोचरे सर्वपरिसमाप्य संसारं व्याहृतं विषयं साध्य साधनं
 लक्षणमनित्यं मधेदानीमसाध्यसाधनलक्षणमप्राणममनोगोचरमतीन्द्रियविषयं त्रिवंशांतमविकृतमक्षरं सत्यं परविद्या
 गम्यं पुरुषारथं सत्त्वाद्याज्यंतरं मज्जं वक्तव्यमित्युतरं प्रश्नत्रयमारभ्यते ॥ तत्र सुदीप्तादिवाग्येयस्मात्पूरादक्षरात्सर्वज्ञावविष्णु
 लिंगा इव जायंते ते त्रैवापि यं तीत्यक्तं द्वितीये मुंडके केतस्वैजावा आराद्दिनज्यंते केयं वा विचक्षाः संतस्तत्रैवापियंति किं लक्षणं वा
 तदक्षरमित्येतद्विवक्षयाऽधुना प्रश्ना नुदावयति ॥ न गवन्नेतस्मिन् पुरुषेश्वरः पाण्यादिमतिकानिकरणानि स्वपंति स्वापंकुर्व
 ति स्वव्यापारादुपरमंते कानि वा स्मिन् जाग्रति जागरणमनिद्रावस्था स्वव्यापारं कुर्वति कतरः कार्यकरणलक्षणं रेषदेवः स्वप्नो न्य
 यति स्वप्नो नाम जाग्रद्दर्शना निवृत्तस्य जाग्रदंतः शरीरे यद्दर्शनं तत्किं कार्यलक्षणेन देवेन निर्वर्त्येति किं वा करणलक्षणेन केन
 विदित्यभिप्रायः उपरतेन जाग्रत्स्वप्नव्यापारे यत्संनं निरायासलक्षणं अनावाधं सुखं कस्येतद्वदति तस्मिन्काले जाग्रत्स्वप्न
 व्यापारादुपरताः संतः कस्मिन्सर्वसम्यगेकीकृताः संप्रतिष्ठिता मधुनिरसवत्समुद्रप्रविष्टनद्योऽविवेकानहः प्रतिष्ठिता
 नवंति संगताः संप्रतिष्ठिता नवंतीत्यर्थः ॥ ननु न्यस्तदात्रादिकरणवत्स्वव्यापारादुपरतानि पृथक्पृथगेव स्यान्मन्यवतिष्ठंत इत्ये
 तच्चुक्तं ॥ कुतः प्राप्ति सुषुप्तपुरुषाणां करणानां कस्मिंश्चिदेकीभावगमनानां कायाः प्रष्टव्यं तैव तांशं कायतः संहतानिकरणानि
 स्वाभ्यर्थानि परतंत्राणि च जाग्रद्विषये तस्मात्स्यापि संहतानां पारतंत्र्येणैकैकस्मिंश्चित्संगतिन्यायेति ॥ तस्मादाशं कानुसूय
 एव प्रश्नोयं ॥ अत्र लुकायकरणसंघातो यस्मिंश्च प्रलीनः सुषुप्तप्रलयकालयोः तद्विशेषबुद्ध्याऽस्को नुस्यादितिकस्मिन्
 वैप्रतिष्ठिता नवंतीति तस्मै सहोवासाष्टणुगार्ग्ययत्नव्यापृष्टं यथा मरीचयो रश्मयो र्कस्योदित्यस्यास्तमन्दशीतं गलंतः स
 र्वाशेषतएव तस्मिंस्तेजोमंडले तेजोराशिरूपे एकलवंति विवेकानहं त्वमविशेषतां गच्छति तामरीचयस्तस्यैवा र्कस्य पुनः पुनरु
 दयत उज्ज्वलतः प्रचरति विकीर्यते यथा यं दृष्टं त एव ह वै तत्सर्वं विषयं द्रियादिजातं परं प्रहृष्टदेवद्योतनं वेति मनसि बद्धं

चार्यः

रादिदेवानां मनस्तत्रत्वा तयो देवो मनस्तस्मिन् स्वप्नकाल एकीभवति मंडले मरिचिवदविषयतां गच्छति जिंजागरिषोश्चरन्निवन्मंड
 लान्मनस एव प्रवर्तति स्वव्यापाराय प्रतिष्ठते यस्मात्स्वप्नकाले श्रोत्रादी निशब्दाद्युपलब्धिकरणानि मनस्य कीर्तना नीचकरण
 व्यापार उपरतान्ति तेन ह्यस्मात्तद्विस्मिंस्वापकाले एष देवदत्तादिलक्षणः पुरुषः नष्टलोति न पश्यति न जिह्रति न रसयते न स्पृश
 ते नास्ति वदते नादत्ते ना न दयते न विस्जते नेयायते स्वपीतीत्या चक्षते लोकिकाः सुप्तवत्सु श्रोत्रादिषु करणेषु एतस्मिन्पुनरवद्वार
 ४ देहे प्राणाः प्राणा एव पंचवायवः अग्नय इवाग्नयो जाग्रति अग्निसामांसां गार्हपत्यो वा एषो पीनः कथमित्याह यस्माद्गार्हप
 त्यादग्नेरग्निहोत्रकाले इतरोग्निराहवनीयः प्रणीयते तस्मादिह प्रणयनो गार्हपत्यो ग्निः तथा सुप्तस्यापानवृत्तेः प्रणीयत इव यश्च
 प्राणो मुखनासिकाभ्यां संहरत्यत आहवनीयस्थानीयः प्राणो व्यानस्तद्दद्याद् क्षिप्रसुषिरद्वारेण निर्गमाद्क्षिणादि कु
 र्वं व्यादन्वाहार्यपवनं अत्र च होताग्निहोत्रस्य यद्यस्मादुध्वासनिश्वासौ अग्निहोत्रादुती इव नित्यं हित्व सामान्या देववृत्ता
 वाहुती समं सामान्येन शरीरे स्थिति जावाय नयति यो वायुरग्निस्तान्मोपि होते वाः दुप्योर्नेतृत्वात्कोसो ससमानः अतश्च वि
 दुषः स्वापो अग्निहोत्रहवनमेव तस्मादिहान्नाकं मीत्येवं मंतव्य इत्यनि प्रायः सर्वदोषैर्वालिं च नृता निचिन्वत्यपि स्वपे त इति
 हि वाजसनेयके अत्र हि जाग्रत्सु प्राणाग्निषु उपसंहृत्य वाह्यकरण निविषयां अग्निहोत्रं फलमिव सुगन्धिं स्रजिगमिषुर्मनोह
 वावयजमानो जागति प्राधान्येन संव्यवहारस्त्वेति प्रतिष्ठितत्वाद्यजमानो मनः कल्पते इष्टं फलं यागफलमेवोदोनो वायु
 ४ नः उरुदाननिमित्तत्वादिष्टफलप्राप्तेः कथं स उदोनो मन आरब्ध यजमानं स्वप्नवर्तिरूपादपि प्रव्याप्या हरहः सुषुप्तिकाले स्वर्गमि
 व ब्रह्माक्षरं गमयत्यतो यागफलं स्थानीय उदो एवं विदुषः श्रोत्राद्युपरमकालादारभ्य यावत्सुप्ता स्थितो न वृत्तितावत्सर्वया
 गफलानुत्तरेणैव नाविदुषामिदं नार्थयति विदुषास्तूयते न हि विदुष एव श्रोत्रादी निस्त्वपेति प्राणादयो वा जाग्रति
 जाग्रत्स्वप्नयोः मनः स्वाते अमनुजवदहरहः सुषुप्ते वा प्रतिपद्यते समं हि सर्वप्राणिनां पयसि एजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तगमनमते
 विदुषास्तुतिरेवेयमुपपद्यते यत्पृष्टं कतरण देवः स्वप्नान्यत्र पतित दाहाजोपरतेषु श्रोत्रादिषु देहरक्षाये जाग्रत्सु प्राणादिवा

यजमानवको यकेरणे ६

नेर

युष्मद्वाक्यं सुष्ठु प्रत्ययस्येति तस्मिन् नंतराले एष देवोर्ध्वरश्मिर्बलत्वात्पनि संदृतः श्रोत्रादिकरणः स्वप्ने हि मानं विजृम्भितं विषयवि
 चयित्वक्षणमनेकात्मना ब्रह्म मनमनुभवति प्रतिपद्यते ॥ ननु महिमानुभवेन करणं मनो ननु विवृतं कथं स्वातंत्र्येणानुभवती
 त्युच्यते स्वतंत्रो हि क्षेत्रज्ञः नैष दोषः क्षेत्रज्ञस्य स्वातंत्र्यस्य मनो उपाधि कृतत्वात् न हि नवति क्षेत्रज्ञः परमार्थतः स्वपिति जागर्ति
 वा मनो उपाधि कृतमेव तस्य जागरणं स्वपनं चोक्तं वाङ्मनस्य के सधीः स्वप्नोक्तत्वाद्ध्यायतीवले लायतीवेत्यादितस्मान्मनसो
 विजृम्भयन्नुभवे स्वातंत्र्यवचनं न्याय्यमेव मनो उपाधिसहितत्वे स्वप्नकाले क्षेत्रज्ञस्य स्वयं ज्योतिष्कं बाध्यत इति केचित् । तन्न भूत्य
 र्थापरिज्ञानकृतात्रांतिस्तेषां यस्मात्स्वयं ज्योतिष्कादिव्यवहारो व्यामोक्षांतः सर्वे विद्याविषय एव मनो आध्यात्मिकजनितं य
 ज्ञं वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योन्यत्वं न्याय्यं ॥ ससर्गस्त्यस्य नवतियत्र त्वस्य सर्वमात्मैवात्मानं केन कंपय्योदित्यादि श्रुतिभ्यः ॥
 तोमंदब्रह्मविदामेवेयमाशंकानत्वे कात्मविदानत्वे वा सत्यजायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति विशेषणमनर्थकमुच्यते ॥ अत्यन्यमिदं नो
 मुच्यते ॥ एषोत्तरहृदय आकाशस्तस्मिन् छेत इत्यंत हृदयपरिच्छेदे सुतरां ज्योतिष्कं बाध्यत सत्यमेवायं दोषो यद्यपि स्यात्स्वप्ने स्वयं
 केवलतया नृयं ज्योतिष्कं नाहं तावदपनीतं नारस्येति तन्न ॥ तत्रापि पुरीततिना डीषु नोते इति श्रुतेः पुरीतना डीसं बंधोत्स्यं ज्यो
 तिष्कं अहं नारापनया लि प्रायो मषेव कथं तर्हि अजायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरित्यस्य शास्त्रादनेपेक्षया सा श्रुतिरिति चेन्नार्थकत्वं
 स्यात्त्वादेको ह्यात्मा सर्ववेदां तानामर्थे विजिज्ञापयिषितो बुधुस्त्वितश्च तस्मादहं ता स्वप्ने आत्मनः स्वयं ज्योतिष्कं उपपत्ति
 र्बलं श्रुतेर्वर्थाप्रकाशकत्वादेवं तर्हि शृणुत्यर्थं हि ता सर्वमस्मिन्मानं न ह्यस्मिन्मानेन वर्षशतेनापि श्रुत्यर्थं तां शक्यते स
 र्वैः पंडितं मन्येयं हृदया को नो पुरीतं तिनो डीषु च स्वपतस्तत्संबंधात्ता वा ततो विविच्य दत्रीयितुं शक्यते इत्यस्मिन् स्वयं
 ज्योतिष्कं न बाध्यते ॥ एवं मनस्य विद्याकामकर्मनिमित्तोदतधा सनावति कर्मनिमित्तकालसनाच्च विद्यया न्यद्वस्त्वंतरमिव प
 रयतः सर्वकार्यकरणेन्यप्रविभक्तस्य दृष्टुं वा सना न्यो दृश्यते न्याय्यत्वेन स्वयं ज्योतिष्कं सुदृष्टं तनापि तां किं केण केन वारं चित्
 यितुं शक्यते तस्मात्साधू मनसि प्रलीनेषु कारणेषु अप्रलीने च मनसी मनोमयः स्वप्नो न्यवपतिकथं महिमानमनुभवतीत्युच्यते ॥

यन्मित्रं पुत्रादिवा पूर्वदृष्टं तद्वा स ना बा स्तितः पुत्र मित्रादि वा स ना समुद्र तं पुत्र मित्र मित्र वां ध्याया पश्य तीत्येवं मन्यते तथा च श्रुतां च वि
 तदा स नैवां ज्ञोति श्रोतादेवादि गंतरे श्रुत्य नु न्तं पुनः पुनस्तत्त्वत्वे नु न्तवती वा विद्याया। तथा दृष्टं चास्मिन् न मन्यते दृष्टं च ज्ञानां
 तरदृष्टमित्यर्थः। अतः ता दृष्टे वा स ना नुपपत्तेः। तथा श्रुतं चाश्रुतं च नु न्तं चास्मिन् न नि के वलेन मनसा अननु न्तं मनसेव
 ज्ञानांतरे नु न्तमित्यर्थः। स च परमा र्थो दका द्य स च मरी च दकादि किं बहु नोक्ता नु न्तं सर्वे पश्य तिसर्वः पश्य तिसर्वमनो वा
 स नोपा धि रस्मिन्ने पं सर्व करणात्मा मनो देवः स्वप्ना न्पश्यति सदा मनो रूपो देवो यस्मिन् काले सौरेण पि ता न्पश्यते ज्ञाना
 डी शयेन सर्व तो नि ज्ञतो न वति तिर स्मृत वा स ना दारो न वति। तदा सह करणे मनो सार रम्यो हृद्य पस्यं हता न वति। तदा मनो
 दा वग्निरवद वि शेष विज्ञान रूपेण कृत्स्नं शरीरं व्याप्या वति छते तदा सुषुप्तो न वति॥ अत्रोत्तरस्मिन् काले मन आख्या देवः स्वप्ना
 न पश्यति दर्शन द्वारस्य निरुद्धत्वा ते ज्ञसा अथ तदा एतस्मिन् शरीरे एतत्सु खं न वति विज्ञानं निरा बाध मविशेषेण शरीरव्य
 पकं प्रसन्नं न वतीत्यर्थः॥ एतस्मिन् काले विद्या का म कर्म निबध्ना निकाय करणानि शान्तानि न वंति तेषु तां तेषां त्वा
 स्वरूप मुपा धि नि रन्यथा विना व्य मान मद्य मेवं शि वं शां तं न वतीत्येता म वस्तुं पृथिव्या द्य विद्या हृत मा नु प्रवेशेन दर्श
 यितुं दृष्टांत माह॥ स दृष्टांतो यथा येन प्रकारेण सोम्य प्रिय दर्शनं वयां सि पक्षिणो वा सार्थं वृक्षं वा सो दृष्टं प्रति सम्यक्
 प्रतिष्ठंते गच्छंते वयं यथा दृष्टांतो द्रवैत दृश्यमाणं सर्वं परे आत्मन्यक्षरे संप्रतिष्ठते पृथिवी वस्तु लापं व गुणा तत्कारणा च
 पृथिवी मात्रा गंध तन्मात्रा तथा पश्चात्तानि च ते ज्ञाते जा मात्रा च वायुश्च वायु मात्रा च आकाशं च कात्रा मात्रा च सूक्ष्मा नि सूक्ष्म
 नि व न्ता नीत्यर्थः॥ तथा च श्रुत्ये द्रियं रूपं च दृष्टं च श्रोत्रं च श्रोत व्यं च घ्राणं च घ्रात व्यं च रसश्च रस पित व्यं च त्वक् च त्वक्
 त्रयित व्यं च वाक् च वक्त्र व्यं च हस्तौ वा दा त व्यं चो पस्तुश्चानंदयित व्यं च पायुश्च विसर्जयित व्यं च पादौ च गंत व्यं च बुद्धि
 द्रिय कर्मे द्रियाणि। तदद्यो श्रोताः मनश्च पूर्वोक्तं मत व्यं च तद्विषयः बुद्धि निश्चयात्मिका बोद्ध व्यं च तद्विषयो हुंकारश्च

विज्ञानं विज्ञायते नेनेति करणं संतुष्टं दृष्टिं दं नु विज्ञानातीति विज्ञानं कर्तृकारक रूपं तदा त्मा तत्त्वभावो विज्ञातृ स्वभाव इत्यर्थः पुरुषः
विमानलक्षण मंतः करणं महकर्तृव्यं चतुष्टयः चित्तं चचेतना वदंतः करणं चेतयितव्यं चतुष्टयं सृज्यते जलं त्वगिंद्रियव्यतिरेकेण प्रका
शविशिष्टाया त्वकृत्या निष्पत्तिरिति विषयो विद्योतयितव्यं प्राणश्च सूत्रं यदा चक्षते तेन विधारयितव्यं संग्रथनीयं सर्वहिकार्य
करणं ज्ञातं पाराथ्येन सं हतं नाम रूपं कर्म तव देवाः परं यदा त्वं रूपं जलं सूर्यकादिव द्रोक्तं त्वं कर्तृत्वेन दानु प्रविष्टं मेष
हि द्रष्टा सृष्टा आतार सयिता मंता त्वोद्भा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः कार्यकरणं संघातोक्तो पाधि पूरणात् पुरुषः सृजलसूर्यका
दिप्रतिबिंबस्य सूर्यादिप्रवेगावत
दः फलमाह ॥ परमेवाक्षरं वक्ष्यमाणं विज्ञापणं प्रतिपद्यते इत्येतदुच्यते ॥ स यो ह वेत त्सर्वेषां विनिर्मुक्तो वायत मोवर्जितम
शरीरं नाम रूपस्य बोधिना शरीरवर्जितमलौहितं लोहितादि सर्वगुणवर्जितं यत एव मंतः शुभ्रं शुद्धं सर्वविशेषरहितत्वाद्
क्षरं सत्यं पुरुषाख्यं म प्राणममनागोचरं त्रिवंशं तं स वाह्यं अंतरमजं वेदयते विज्ञानाति यस्तु सर्वस्य गीसंज्ञो वेनतेना
विदितं किं वित्सं नवति पूर्वमविद्यया असर्व आसीत् न विद्यया विद्यापनं सर्वं नवतितदा तस्मिन् नृथे एष श्लोको मंजो
नवत्युक्तार्थसंग्राहको विज्ञानात्मा सहदेवश्चाभ्योदितः प्राणश्चक्षुरादयो ज्ञानानि पृथिव्यादीनि संप्रतिष्ठंति प्रविशंति
यत्र यस्मिन् क्षरे तदक्षरं वेदयते यस्तु सौम्यं सर्वः सर्वमेवो विवेका ओ विज्ञातीत्यर्थः ॥ चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४५ ॥ अथ हेनं शैव्यः सत्यं
कामः पप्रच्छ अथेदानीं परापरं ब्रह्म प्राप्ति साधनत्वेनो कारस्या पास न विप्रित्सया प्रश्न आरभ्यते ॥ स यः कश्चिद्ब्रह्म न गम
ननुष्ये शुभनुष्याणां मध्ये अदुर्गमि व प्रायणांतं मूरणांतं यावज्जीवमित्येतत् ॥ उकारं मे निधायितानि मुखेन वितयेद्वा
विषये च उपसंहृत करणः समहितचित्तो ज्ञतयो वेचित ब्रह्म ज्ञाव उकारे आत्मप्रत्ययसंतानां चित्तो दोलिनजातीय
त्ययांतरा लीलितो निवातस्तु प्रदीपशिखासमो निध्यानशब्दार्थः सत्यब्रह्मचर्यादि स्वापरिग्रहत्यागसंन्यासशौचस
तोषा मायादित्याद्येनैक्यमनियमानुग्रहीतस्स एव यावज्जीव ब्रह्म धारणः कृतमं वाव अनेके हि ज्ञान कर्माणि जेतव्या लोका
स्तिष्ठंति तेनो कारा निध्यानेन कृतमं सलोकं जयतीति पृष्ठं वते तस्मै स हो वाच पिप्पला दः ॥ एतद्दे सत्यं कामं तद्ब्रह्म परं रापरं

आता

ज्ञः

वि

चक्षुः परं सत्यं मक्षरं पुरुषाख्यं मपरं च प्राणाख्यं प्रथमं जंयुः तदो कार एव उं कारात्मक मो कार प्रतीकत्वात् यं हि ब्रह्म शब्द
दुपलक्षणा न हि सर्वधर्म विशेषवर्जितं मतान्तरात् मती द्रियगोचरत्वात् केवलं न मनसा वगाह्यं तु उं कारेण विष्णु प्रतिमा
स्तुतीये च स्थापितं ब्रह्म सावे ध्यायिनां तत्प्राप्तिदतीत्यवगम्यते। शास्त्रे प्राप्ता एवात्रापरे च ब्रह्म तस्मात्परं च परं च ब्रह्म
यदो कार इत्यप चर्यते तस्मादेवं विद्वांते नैकाकारा निध्यानेनै कतरं परमपरं वा न्येति ब्रह्मा नु गच्छति ने रिष्ठं ध्या लं वनं
कारो ब्रह्मणः स यद्यप्यो कारस्य सकल मात्रा विजाग हो न नवति तथाप्यो कारा निध्यानेन प्रजा वा द्वि त्रि षो मव गतिं गच्छत्येव
देशानेव गुण्य तयो कार चारणः कर्मज्ञो नैत यत्र षो न दुर्गतिं गच्छति किं तर्हि यद्यप्यो कारमेव मात्रा विजाग ह एव केवलो
निध्यायीते क मात्रं स ध्यायीत ते नै वै क मात्रा वि त्रि षो कारा निध्यानेन संवेदि तेः तू णं हि प्रमेव जगत्यां च धि व्या मति संपद्यते
किं मनुष्य लोक मने का निदि जन्म निजगत्यां सं नवति तत्र तं सा ध के जगत्यां मनुष्य लोक मेव नोपनयंते उपनिगमयंति स
दरूपा ह्यो कारस्य प्रथमे क मात्रा निध्या ता तेन स तत्र मनुष्य जन्म निदि जाग्रः स तपसा ब्रह्म चर्येण श्रद्धया स संपन्नो महिमान्
विनति मनु नवति यो म च्रष्टः कदाचिदपि अथ पुनर्यदि द्वि मात्रा विजाग हो द्वि मात्रेण द्वि त्रि षो मो कार मति ध्याय न्स्वप्ना त्मे
मनस्विय जर्मये सोम देव त्प संपद्यते ए काग्रतया त्म नावं गच्छति स एव संपन्नो ऽमृतो तं रिक्ष मंत रिक्षा धारं द्वि तीय रूपं हि
तीय मात्रा रूपेरेव यजुर्चिरुन्मीयते सोम लोकं सो म्यं जन्म प्रापयंति यजुं षीत्यर्थः स तत्र विनति मनु न्य सोम लोक मेव मनुष्य
लोकं प्रति पुनरावर्तते यः पुनरेत मो कारं त्रि मात्रेण त्रि मात्र विषय विज्ञान वि त्रि षे न उ मित्ये ते नै वाक्षरेण परं सूयंति गते पु
रुषं प्रतीकं ना निध्यायीत ते ना निध्यानेन प्रती कत्वेन ध्या लं वनं प्रकृत मो कारस्य परं च परं च ब्रह्म त्प नै द श्र ते रो कार मिति
च द्वि तीया ने क शः श्रुता व्या ध्ये ता न्य ध्या यद्यपि तृ तीया निध्यानेन करण र त्व मुपपद्यते तथापि प्रकृता वि त्रि मात्रं परं पुरुष
मिति द्वि तीये व परिणया त्प नै दे कं कु ल स्या र्थ इति तृ तीया मात्रा रूपे ते ज सिं सूर्ये संपन्नो नवति ध्याय मानो मृतो पिसूर्यो
सोमलो का दिव न पुनरावर्तते किं च सूर्य संपन्न मात्र एव यथा पादोदरः सूर्यस्त्व वा वि निर्मुच्य ते जीर्णः स न्न वि मुक्तः स न्पुन

नं वीत शो यथेष्ट वेष्टो नवति ८

न्यायात्स

दि २

संबोधितः

रोधा

हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणो लोकं २१

न बोधवति एवं ५ है व एष यथा दृष्टांतः स पापानां सार्वत्रिकस्थानीयेनाभ्युदिरूपेण
मात्रास्यैरुर्ध्वमनीयते ब्रह्मलोकं सत्याख्यं स हिरण्यगर्भः सर्वेषां संसारिणां जीवानां मात्मन्तः स ह्यंतरात्मा लिंगरूपे
ण सर्वज्ञतां नो तस्मिन् हि लिंगात्मनि संहताः सर्वजीवास्तस्मात्स जीवधनः स विद्वान् त्रिमात्राकारा जिह्वा एतस्मात् जीवधनो
हिरण्यगर्भ इत्येतात्परं परमात्मा ख्यं पुरुषमीक्षते पुरीशाय सर्वेश्वरीशानुप्रविष्टं परमं ति ध्यायमानस्तदेतं शोकाथप्रका
शकोमंजो नक्तः तिस्रः त्रिसंख्याका अकारोकारमकाराख्याः उंकारस्य मात्रा मत्कमत्कमत्कयासा विद्यते तामत्युमत्यः
तु गोवरादनतिज्ञाता मत्कगोवरा एवेत्यर्थः तां ध्यानक्रिया सुप्रयुक्ताः किं अन्योन्यसंज्ञादूतरेतरसंबन्धं अनविप्रयुक्ता
विशेषेण कविषय एव प्रयुक्ता विप्रयुक्तान तथा विप्रयुक्ता किं तर्हि विशेषेण कस्मिन् ध्यानकालेति सृष्टक्रियासु बोद्धा
यंतरमध्यामासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तस्थानुपुरुषान् ध्यानलक्षणसु योगक्रियासु प्रयुक्ताः सम्यग्ध्यानकालेन कपेतेन च
तिष्ठः स योगीयः विज्ञागज्ञः उंकारस्यैत्यर्थः तस्यैवं विदश्च लब्धं मुपपद्यते तस्मात् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तपुरुषाः सह स्था नै
मन्त्रात्रयरूपेणोकारात्मरूपेण दृष्टाः सत्येवं विद्वान्सर्वात्मन्तः उंकारमयः कुतो वा च लब्धं कस्मिन् वा सर्वार्थसंग्रहाथेति
यो मंत्रः स एतल्लोकं मनुष्यो पलक्षितं यदुत्तिरंतरिक्षं सोमाधिष्ठितं सामन्त्रियं तत्तु ब्रह्मलोक इति तृतीयं कवयो मेधावि
नो विद्या बत एव ना विद्वान् सो वेदयन्ते तत्र विधं लोकमोकारेण साधनेनापर ब्रह्मलक्षणे मन्वेत्यनुगतिविद्वांस्ते नैवोकारेण
यत्तत्परं ब्रह्माक्षरं सत्यं रूपाख्यं ज्ञातं विमुक्त जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तादिविशेषं सर्वप्रपंचविवर्जितं अतएवाऽऽज्ञावर्जितममृतं
मृत्युवर्जितमल एव यस्माज्जागृद्विज्रियादिरहितमतोऽन्यथस्मादेव मन्त्रयंतस्मात्परं निरतिशयं तदयोकारेण वाचनेन गम
नसाधने नान्वेतीत्यर्थः इति शब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः ॥ पंचमः प्रश्नः ॥ ५ ॥ अथ हेनश्रुकेरा नारदा उः पृष्ठे समस्तजगत्कार्यका
रणलक्षणं सह विज्ञानात्मना परस्मिन् क्षरे सुषुप्तिकाले संप्रतिष्ठत इत्युक्तं सा मध्याह्निलये च तस्मिन्नेवाक्षरे संप्रतिष्ठते
जगत्त एवोत्पद्यते इति सिद्धं भवति न ह्यकारेण कार्यस्य संप्रतिष्ठानमुपपद्यते उक्तं वात्मन एव प्राणो जायते इति जगतश्च यन्

आत्मनो

धन

पु

स १

सिन्ध

अविप्रमुक्ता
विप्रमुक्ता
नविप्रमुक्ता

७

२५

३

ती

विज्ञानीषे

प्र

लं तस्य विज्ञानात्पुंश्रेय इति सर्वोपनिषदां निश्चितार्थः ॥ अनंतरं चोक्तं स सर्वज्ञः सर्वज्ञिवेति वक्तव्यं कृतं हितदक्षरं सत्यं पुरुषाख्यं
विज्ञेयमिति तदर्थं यं प्रश्नश्चरन्त्येव तं तां न्वाख्यानेन विज्ञानस्य दुर्लभत्वं ख्यापनेन तल्लुब्धं मुमुक्षुणा यत्ने विज्ञेयत्वा
दनाथं हि नृगवन् हिरण्यनाम्ना नामतः कोशालायां नवः कोशाल्यो राजपुत्रो जातितः स त्रियो मामुपेत्योपगम्यैतमुग्रमानप्र
मृगप्लुतषोडशकलं षोडशसख्याकाः कलाः अवयवा इव आत्मन्येविद्या ध्यारोपितरूपाः ॥ यस्मिन्पुरुषे सो यं षोडशक
लं षोडशकलं हेतारद्वयपुरुषं वेत्येतमहं राजपुत्रं कुमारं अजुवन्मूकवानस्मि नाहमिमं वेदयं त्वं पृच्छसीत्येवमुक्ते
वत्यपि मयि ज्ञानमसंभाव्यं तमहं नकारणमवादिष्यदि कथं विदुहमिमं त्वया पृच्छं पुरुषमवेदिषं विदितवानस्मि कथं मेत्य
तन्निष्पद्युगवते अर्थेनेतत्पुन्यं नावश्यं नोक्तवानस्मि न ब्रूमि इत्यर्थः ॥ नृयोप्यप्रत्ययमिवाल्नक्ष्यप्रत्यायितुमब्रुवंसम
लः स ह मूलैर्नवाणो न्यथासितमात्मानमन्यथा कुर्वन्त तमयथा नृताथं मन्निवदति परिमुष्यति शोषमुपेतो ह लोकापरव
कान्यां विच्छिद्यते विनश्यति यत एव ज्ञाने तस्मान्नाहमिह मन्यतं वक्तुं मूढवत्स राजपुत्रः एवं प्रत्यायितस्तुष्टीं ब्रीडितोरथा
मारुह्य वज्राजं प्रगतवान् यथा गतमेवातो न्यायत उपसंजाय यो ग्धाय ज्ञानताविद्या वक्तव्ये वा नृत्वं न वक्तव्यं सर्वास्वव
स्तुष्टास्तु इत्येतत्सिद्धं न वतितं पुरुषत्वात्वा पृच्छामिममहदिविज्ञेयत्वेन शून्यमिव मेहदि स्थितं क्षासो वृत्ते विज्ञेयं पु
रुष इति तस्मै स होवाचे हे वांतेः शरीरे हृदयपुंडरीकाकारे मध्ये हे सोम्य स पुरुषो न देवां तरे विज्ञेयः यस्मिन्नेता उच्यमानो
षोडशकलाः प्राणाद्याः प्रजवन्त्येव ते इति षोडशकलाः कलाः निरुपाधि रूपाणिः सकल इव निष्कलेः पुरुषो लक्ष्यते
विद्येय इति तदुपाधिकला ध्यारोपापनयनेन विद्यया स पुरुषः केवलो दर्शयितव्य इति कला ना तत्प्रजवत्त्वमुच्यते प्राण
दीनामत्यंतनिर्विशेषाद्वये विशुद्धे तत्त्वेन शक्योऽध्यारोपणमंतरेण प्रतिपाद्य प्रतिपादनाच्च बहिरः कर्तुमिति कलानां दि
प्रजवस्त्वित्यप्यया आरोप्यते ॥ विद्याविषया चैतन्या व्यतिरेकेण बहिरकला जायमाना स्तिष्ठत्यः प्रलीयमानाश्च सर्वदा ल
क्ष्यंते ता एव त्रांताः के विदुर्दोषाकारेण चैतन्यमेव प्रतिक्षणं जायते नश्यतीति तन्निरोधे शून्यमेव सर्वमित्यपरे धरादिवि

च १

पृष्ठवंतं

दि

इति अनवस्थानुपपत्तिः तानस्य स्वेनैवाविज्ञेयत्वे सति सर्वज्ञत्वा निरतिरेक्योऽपि दोषस्तस्यैवास्तं किं तन्निवर्हणे नास्म
कमनवस्था दोषश्च तानस्य हेतुत्वात् न पणमादव श्येव। येनान्निकानां तानं हेतुं स्वात्मना वा विज्ञेयत्वे तानवस्था निवायस्यमा
न एवायं दोष इति चेन्न तानस्यैकत्वोपपत्तेः सर्वदेवाकालपुरुषाद्यवस्तु मेकमेव तानं नामरूपाद्यनेकोपाधिने दास्यवित्रादि
जलादिप्रतिबिंबवत्। अनेकधा नासत्तरति नासौ दोषः तथा चेदेदमुच्यते। ननु श्रुतेरिहैवांतः शरीरपरिच्छिन्नः कुंडबदर
वत्पुरुष इति न प्राणादिकलाकारणत्वान्नाहि शरीरमात्रपरिच्छिन्नस्य प्राणश्रद्धादीनां कलाकारणत्वं प्रतिपत्तुं शक्यं। कला
त्वाकार्यत्वाच्च शरीरस्य नहि पुरुषकार्याणां कलानां कार्यसत्त्वरिं कारणकारणस्यस्य पुरुषकुंडबदरमिवाभ्यन्तरीकृत्यादीनां
वत्स्यादिति चेद्यथा बीजकार्ये दृष्टः तत्कार्यं च फलं स्वकारणकारणबीजमन्यतरेकस्याप्रादितद्वत्पुरुषमन्यतरेक्यद्वि
रीरं स्वकारणकारणमपीति चेन्मान्यत्वात्सावयवत्वाच्च दृष्टांते कारणाद्बीजादृष्टफलसंबन्धान्यन्यान्येव बीजानि दौष्टंति
केन स्वकारणकारणजतः स एव पुरुषः शरीरं न्यतरीकृतः श्रूयते बीजदृष्टादीनां सावयवत्वाच्च स्यादाधाराधेयत्वनिरवय
वश्च पुरुषः सावयवाः कलाः शरीरं च तेनाकाशाख्यापिशरीरधारत्वमनुपपन्नं किमुताकाशकारणस्य पुरुषस्य तस्माद
समानो दृष्टांतः किं दृष्टांतेन वचनात्स्यादिति चेन्न वचनस्याकारकत्वान्न हि वचनं वस्तुनोन्यथाकरणेन प्रियतेन प्रिये
विंतिरियथा ज्ञानार्थो तनेतस्मादंतः शरीरद्वयेतद्वचनमंडस्यातव्यमिति वच्चेदृष्टव्यं। उपलब्धिनिमित्तत्वाच्च दर्शनश्रव
णमनने विज्ञानादिलिङ्गे रंतः शरीरपरिच्छिन्न इव रूपलभ्यते पुरुषोऽप्युक्तं यत्तदुच्यते तः शरीरसोम्यस्य पुरुष इति न
पुनराकाशकारणः स्कुंडबदरवत् शरीरपरिच्छिन्न इति मनसा पीलुति वक्तुं सूदोपि किमुत प्रमाणजताः श्रुतिः यस्मिन्
ताः षोडशकलाः प्रजवतीत्यक्तं पुरुषविशेषणार्थं कलानां प्रजवः सचान्यथोपि श्रुतं वेत्तः केन क्रमेण स्यादित्यत इदमु
च्यते चेत्तत्पूर्विकाव। सृष्टिरित्येवमर्थं च पुरुषः षोडशकलः दृष्टो यो नारदो जनसदृष्टो वक्ते ईक्षणं दर्शनं वक्ते कृतवान् इत्य
र्थः। सृष्टिफलक्रमादिविषयं कथमुच्यते कस्मिन् कर्तृविशेषे देहाद्यं क्रांतं उक्रांतं विष्याम्यहमेव कस्मिन्वा शरीरं प्रति

+ प्रतिष्ठितः स्यामि + १

प्रतिष्ठितः
संस्थितः

द

मेक

रं

छिते प्रतिष्ठा स्यामि त्वर्थः ॥ न न्वात्मा कदापि प्रधानं कर्तुं शतः पुरुषार्थप्रयोजनमुरीकृत्य प्रधानं वर्तते महदाद्याकारेण तत्रेदमनुप
पन्नं पुरुषं स्वातंत्र्येणैवापूर्वकं कर्तुं त्वत्वनं सत्त्वादिगुणसाम्ये प्रधाने प्रमाणोपपत्तेस्तद्विक्तीरीसती श्वरे लुत्तुवर्तिषु चाणुषु स
स्युः श्रीत्मान्श्चैकत्वेन कर्तुं त्वं साधनात्वादात्मा त्वर्थं कर्तुं त्वानुपपत्तेश्च न हि चेत्तना वा न्बुद्धिपूर्वकायात्मनो नर्थक्योक्त
स्मात्पुरुषार्थेन प्रयोजनेन ईक्षा पूर्वकमिव नियतक्रमेण प्रवर्तमाने चेत्तने प्रधाने चेत्तनवदुपेक्षा रोयं स ईक्षां वक्तुं इत्यादियथा
राज्ञः सर्वार्थकारिणि नृत्वेरादेति तद्वन्नात्मनो नोक्तत्वं कर्तुं त्वोपपत्तिः ॥ यथा सांख्यस्य चिन्मात्रस्यापरिणामिनो नोक्तत्वं तद्व
देवादिनामीक्षा पूर्वकं जगत्कर्तुं त्वमप्यपन्नं श्रुतिप्रामाण्यात्तत्वांतरपरिणामोऽनित्यत्वाश्रुद्धौ नेकनिमित्तं चिन्मात्रस्वरूप
विक्रियातः पुरुषस्य स्वात्मन्येव नोक्तत्वे चिन्मात्रस्वरूपविक्रियानदोषाय नवती पुनर्वदेवादिनां सृष्टिकर्तृत्वे तत्त्वांतरपरि
णाम एवेत्यात्मनोऽनित्यत्वादिसर्वदोषप्रसंग इति चेन्न एकस्याप्यात्मनोऽविद्याया विषये नामरूपोपाधि कृतविशेषात्
पगमादविद्याकृत नामरूपोपाधि कृतो द्विविशेषोऽन्यपगम्यते आत्मनो बंधमोक्षादिशास्त्रकृतसं व्यवहाराय परमार्थ
तो नुपाधिके तैव तत्त्वमेवादितीयं सर्वता किं कबुध्य नवगात्रमनयं शिवमिष्यते न तत्र कर्तृत्वं नोक्तत्वं वा क्रियाकारकफ
लं वा स्य देतत्वात्सर्वजावानां सांख्यास्त्वविद्याध्यारोपितमेव पुरुषकर्तृत्वं क्रियाकारकफलं चेति कल्पयित्वाऽगमबाह्यत्वा
त्पुनस्तत्तस्यैव परमार्थत एव नोक्तत्वं पुरुषस्यैव कृतितत्त्वांतरं च प्रधानं पुरुषात्परमार्थवस्तु नूतमेव कल्पयंतोऽन्यता
किं कबुद्धि विषयाः संतो विहन्यंते तथैतरेता किं काः सांख्यैरित्येवं परस्परविरुद्धार्थकल्पनातः आमिषार्थिन इव प्राणिनो
न्यान् विरुद्धमार्थद्वित्रित्वात्परमार्थतत्त्वाद्दूरमेवापेक्ष्यतेऽतस्तन्मतमनादृत्य वेदार्थतत्त्वमेकत्वदर्शनं प्रत्यादरवंतो मुमुक्षु
वः स्युरिति ता किंमतदोषप्रदर्शनं किं निद्रयतेऽस्मान्निः ॥ ननु ता किं कवतात्पर्येण तथैतदत्रोक्तं विवदस्त्वनिः क्षिप्य विरो
धो देवकारणं तैः संरक्षितसंदिः सुनिश्चितं वेदवित्तिं नोक्तत्वं कर्तृत्वयोर्विक्रियया विशेषानुपपत्तिः कानामासौ कर्तृत्वा

न ७

स

व

चे

अथ

७

१०

मिनि

न

रजात्यंतरात्ता नोक्तत्वं विविष्टा विविष्टा यतो नोक्तैव पुरुषः कल्प्यते न कर्ता प्रधानं तु कर्त्तृ नोक्तिरिति नूतं पुरुषः चिन्मात्र ए
 व स्यात्सुखो विविष्टयते नूतं नो नतत्वांतरपरिणामेन प्रधानं तु तत्त्वांतरपरिणामेन विविष्टयते ने कमभुद्धमचेतनं चेत्यादि ध
 मवित्तद्विपरीतः पुरुषो नो विविष्टः वा अत्र त्वा प्राप्नो गोत्यत्रै केवलं चिन्मात्रस्य पुरुषस्य नोक्तत्वं नाम विशेषो नो गोत्य
 त्रिकाले जायते निवृत्तव नो गो पुनः स्तद्विशेषादपेक्षितं चिन्मात्र एव न वति चेत्सहसा कारेण न परिणम्य प्रधानं ततोपेत्य पुन
 प्रधानं स्वरूपेण व्यवतिष्ठते इत्यस्याः कल्पनायाः न कश्चिद्विशेष इति वा अत्रात्रेण प्रधानपुरुषयोर्विविष्टा विविष्टा कल्प्यते
 थ नो ग काले पि चिन्मात्र एव प्राग्वत्पुरुष इति चेन्न तर्हि परमार्थतो नो गः पुरुषस्य नो ग काले चिन्मात्रस्य विविष्टा परमार्थवते न
 नो गः पुरुषस्येति चेन्न प्रधानस्यापि नो ग काले विविष्टा वत्वा नोक्तत्वं प्रसंगः चिन्मात्रस्य विविष्टा नोक्तत्वं मित्तिवेदो ह्यत्रा घ
 साधारण धर्मवता मग्यादीना म नोक्तत्वे हेतु नुपपत्तिः प्रधानपुरुषयोर्द्वयो र्युगपदोक्तत्वं मित्तिवेन्न प्रधानस्य पाराध्यामिप
 तः नहि नोक्तो द्वयोरितरेतरगुण प्रधान नोक्तुपपद्यते प्रकाशो रिवेतरैतर प्रकाशे नो ग धर्मवतिसत्त्वांतरैरेव स
 पुरुषस्य चेतन्य प्रतिबिंबोदयो विविष्टयस्य पुरुषस्य नोक्तत्वं मित्तिवेन्न पुरुषस्य विविष्टा नावे नोक्तत्वं कल्प
 नानर्थक्यात् नो गरूपश्चेदनर्थः पुरुषस्य नास्ति सदानि विविष्टा त्वात्पुरुषस्य कस्यापि नार्थमोक्षसाधनं शास्त्रं प्रतीय
 ते अविद्या ध्या रोपितान धा पिनय नोप शास्त्र प्रणयन मित्तिवेत्परमार्थतः पुरुषो नोक्तैव न कर्ता प्रधानं कर्त्तृ वि
 नोक्तपरमार्थसदृस्त्वं तं पुरुषा चेत्येकं कल्पनाऽगम बाह्या व्यर्थ निहृत्तुको चेति नादत्तं व्या मुमुक्षुभिः एकत्वे पि शास्त्रप्रणय
 नाद्या नर्थक्य मित्तिवेत्ता नो वा त्सत्सु हि शास्त्र प्रणेत्रादिषु तत्कलाधिष्ठित शास्त्रस्य प्रणयन मनर्थकं चेति विवकल्पना स्या
 न्नात्मात्मेक साधनं त्वात्तास्त्र प्रणेत्रादयस्ततो जिन्नाः संति तदनावे एवं विवकल्पे नैवानुपपन्ना न्नपगतं आत्मेकत्वं प्रमाण
 थश्चा न्नपगतो नवता त्मेकत्वं न्नपगत्तत्तद न्नपगमेव विवकल्पानुपपत्तिमाह शास्त्रयत्रत्वस्य सर्व मात्मेवान्त
 तेन कंपये दित्या दं शास्त्र प्रणयना न्नपपत्तिना हान्यत्र परमार्थवत्त्वं स्वरूपाद विद्या विषये यत्र हि द्वैतमिव नवती

सार्थकं

त्वाद्यं विस्तरतो वा ज्ञसने य केऽत्र विज्ञाने विद्या विद्ये परापरे इत्यादावेव शास्त्रस्यातो न ता किं वा टनट प्रवेगो वे हांतराज
 प्रमाणबाहुगुण इहा लोके क त्व विषय इत्येते ना विद्या कृतना मरुपा द्य पाधि कृतानेक वाक्त्रि साधन कृतने इवत्वा दुःखणः सृष्ट्या
 दि कर्तृत्वे साधनाद्यना वो दोषः प्रत्युक्तो वेदितव्यः परैरुक्त आत्मानर्थ कर्तृत्वा दि दोषश्च यस्तु इष्टांतो राजः स बोधे कारिणि
 कर्तृयुपचारो रजक त्रै तिस्रो ज्ञानुपपन्नः स ईक्षां वक्त्रे इति श्रुते मुख्या धर्वा धन्या त्रिभा ल कृता यास्तत्र हि गोणी कल्पना वा
 वं स्येयत्र मुख्या धे नि संजवती ह त्वरेत न स्य मुक्तबुद्ध पुरुष विज्ञा पापे क्षया कर्तृ कर्म का ल नि मिता पेश्या न्व बंध मोक्षा दि
 फला धा नि नै य ता पुरुष प्रति प्रवृत्ति नो प पद्ये ते यथोक्त सर्वज्ञेश्वर कर्तृत्व पक्षे लप प न्ना ईश्वरे लो व स बो धि कारी प्राणः पुरुषे
 ण सृज्यते कथं स पुरुष उक्त प्रकारेणे क्षित्वा स प्राणं हिरण्यगर्भं सर्व प्राणि कर णा धार मंतरा त्मान मसृजत सृष्ट्वा न्
 अतः प्राणा लुब्धं सर्व प्राणिनां शुभं कर्म हेतु कृतांततः कर्म फलोप नो ग साधना धि क्ता नानि कर ण कृतानि महा कृतानि सृजत
 रवं वायु गुणं वायु स्थन स्य त्रे नि गुणे न शब्दे न च वि त्रि षं द्वि गुणं तथा ज्योतिः रूपे ण पूर्वा न्यां च वि त्रि षं त्रि गुणं तथा पोर स
 गुणे ना सा धार णे न पूर्व गुणा वे त्रो न रं लु गुणाः तथा गंध गुणा पूर्वा नु प्रवे शो न पंच गुणा पृथी वी तया ते रे व न्तै रार बु मि
 त्रियं द्विः प्रकारं बुध्य धे किं मा थं च दश संख्यं तस्य चेश्वर मंत रं संशय संकल्पा दि लक्षणं म नै व प्रा णि नां कार्य कर णं च
 सृष्ट्वा त त्स्थित्यं च वि हिय वा दि ल क्षण म नंत तश्चा त्ता द्य मा ना द्दी यं सामर्थ्यं बलं सर्व कर्म प्रवृत्ति साधनं तद्विषयतां च
 प्रा णि नां तपो विशुद्धि सा धनं संकी र्य मा णा नां मंत्रा स्तपो विशुद्धांत बहिः कर णे ज्यः कर्म साधनं न ता र्क्य ज्ञः सा मा धा
 यो गिर सः ततः कर्मो ग्नि हो त्रा दि लक्षणं च ततो लोकाः कर्म णां फलं तेषु च सृष्टा नां ना म च देव द त्तो यज्ञ द त्त इत्या दि एव मे
 ताः कलाः प्राणिना म विद्या दि दोष वी जा पे क्षया सृष्टा स्ते मि रि क दृष्टि र्दृष्टा इव दि चंद्र मत्रा क म ह्नि का धा स्व प्र दृक् दृष्टा इव
 च सर्व पदार्थाः पुनस्तस्मिन्नेव पुरुषे प्रलीयंते हित्वा ना मरु पा दि वि ना गे स क थं दे षांतः यथा लोके इ मान यः स्पंद माना
 स्रवंत्यः स मुद्रा यणाः स मुद्रा यनं गति रात्म ना बो या सा ताः स मुद्रा यणाः स मुद्रा प्रा णो प ग म्ये ना मरु पति रस्कार गतं

च

५

४ स

अस्तं

४३

प्राणिनां

126/1 (B)

126 (1) B

वेदयथाज्ञानतः

सर्वतः

च

वि
७

तरं

तिना सांवास्तवता नां निद्येते विनश्ये तो नाम रूपे गंगाय मुनेत्यादिलक्षणे तदे देसमुद्र इत्येवं प्रोच्यते तदुदकलक्षणमेवं
यथायं दृष्टो तउक्तलक्षणस्य प्रकृतस्यास्य पुरुषस्य परिदृष्टः परिसमं तात्तुष्टः दर्शनस्य कर्तुः स्वरूपं न तस्य यथा
आत्मप्रकाशस्य कर्तृत्वं दिमाः षोडशकलाः प्राणाद्या उक्तो कला पुरुषायणा नदी नामिव समुद्रः पुरुषोऽयं मात्मानाव
गमनं यासां कलानां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य पुरुषात्मनाव मृपगम्य तथैवास्तं गच्छति जिद्येते नासां नामरूपे कला
नां प्राणाद्या रव्या रूपं यथा स्वेने देवनां मरूपयोर्देनष्टं तत् पुरुष इत्येवं प्रोच्यते ब्रह्म विद्विष्ये एव विद्वान्गुणा प्रदत्ति
कला प्रलय मार्गः स एष विद्यया प्रविलापितो स्वविद्या काम कर्म जनिता सु प्राणादि कला स्वकलोऽविद्या कृत कला निमि
तो हि मत्सु स्तदपगमे कलत्वा देवा दमृता नवतित देतास्मि नार्थ एष लोकः अरारथ वक्र परिवारा इव रथनामोरथ नवकस्य
नामो यथा प्रवेत्तिताः तदाश्रया नवन्ति यथा तथेत्यर्थः कलाः प्राणाद्या एकेस्मिन् पुरुषे प्रतिष्ठिता उच्यन्ति स्थित्ति स्थित्य काले
पुनर्पुरुषं कलानां मात्मनस्तं वेद्यं वेदनीयं पूर्णत्वात् पुरुषं पुरीशायना द्वायथा हे शिष्याः मन्वा युष्मा न्मत्सुः परित्यथा मापरि
थय नुनवेदिशायेत पुरुषो मत्सु निमित्ता व्यथा मापन्नाः दुःखिन एव यूयं स्तु अतस्तन्मा न्मद्युष्मा किमित्युचि प्रायः तानेव
मनुशिष्या म्हावाच विष्णुलादः किलैतावदेव वेद्यं परं ब्रह्म वेदं जानाम्येह मेतन्नातोस्मीत्यरमस्ति प्रवृष्टतरं वेदितव्यमित्येव
मुक्तवान् शिष्या म विदितशेषास्तित्वा शं कानि वृत्तये कृतार्थं जननाथं चित्तं तस्ते शिष्या गुरुणानुशिष्यास्तं गुरुं कृतार्थाः सं
तो विद्यानिष्कृत्य मपश्येतेः किं कृतं वंत इत्युच्यते ॥ अर्चयंतः पादयोः पुष्पा जलिः प्रक्षिप्ये न प्रक्षिप्यते न च शिरसा किमुच्यते
त्याह ॥ त्वं हि नोस्मा कं पिता ब्रह्म शरीरस्य विद्यया जनयितुं त्यामिं स्या जना मरस्या नयस्य स्त्वमेव मस्माकं सविद्यो यो
विपरीत विज्ञानाश्रमरण रोग दुःखादियाहाद विद्याम होदधि विद्या ह्येव न परम पुनरावृत्ति लक्षणा मोक्षारव्यं महोदधिरिव
पारं तारयस्योस्मादित्यतः पितृत्वं तं वास्मान् प्रत्यक्षपपन्नं इतरस्मादितरं पिदि पिता शरीरमात्रं न यतितथापि संप्रज्यत मोक्षो केवि
मुवक्तव्य मात्यंतिका नयस्य दातु रित्युचि प्रायः भमः परमं चिन्मोक्षं विद्या संप्रदाय कर्तुं न्यानमः परमं चिन्मोक्षं विद्वत्तुं न्यानमः
राधं ॥ इति श्री गोविंद उगवसूक्त्योर्गोविंद शिष्यस्य परमहंस परिव्राजकाचार्य जगवतः कृतावयवलोपनिषत्सु प्रश्नोपनिषत्सु समाप्तं
उतस्य तत्र सापेण मस्तु ॥

बुद्धि निप

न

१२

वेदशास्त्र

बुद्धि